

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.1>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ РИМСЬКОГО ПРАВА НА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Арабаджи Наталя Борисівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

Атаманова Наталя Віталіївна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

У статті здійснено аналіз правової системи України та вплив на неї норм римського права. Розкрито теоретико-правовий аспект сутності й змісту рецепції права, рецепції римського права в правовій системі України та його гармонізації згідно з особливостями правової системи. З'ясовано роль і значення римського права в правовій системі України. Проаналізовано характерні риси процесу рецепції римського права в правовій системі України в різні історичні епохи. Визначено ступінь впливу римського права на сучасне право, і це дало змогу адекватно оцінювати загальні закономірності, найбільш вагомі здобутки та проблеми у формуванні сучасної правової системи. Розглянуто історичний розвиток генезису правової системи, інститутів і галузей права України. Визначено роль і значення впливу римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин. Описано процес трансформації українського права, що зумовлена відтворенням традицій романо-германської правової сім'ї. Виявлено, що в процесі історичного розвитку права система України зазнала сприятливого впливу римського приватного права, хоча й при тому збереглися його національні особливості. Доведено, що історичне походження розвитку вітчизняного права традиційно пов'язано із римською правовою доктриною, яка передусім проявилася в Руській правді, Литовських статутах, Правах, за якими судиться малоросійський народ, й інших пам'ятках українського права. Проаналізовано історико-правові умови впливу римського права на процес регулювання відносин на українських землях (IX–XX ст.). Велику увагу приділено аналізу рецепції римського права в джерелах права на тогочасних українських землях, насамперед у Руській правді, Литовських статутах, Правах, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р., Зібранні малоросійських прав 1807 р. Охарактеризовано вплив деяких положень та ідей римського права в процесі кодифікації українського радянського цивільного права. Визначено сучасний період становлення сучасних правових систем під впливом римського права.

Ключові слова: римське право, правова система, рецепція, історичний період, кодифікація, джерела права.

Arabadzhy Natalia, Atamanova Natalia. Historical aspects of the influence of Roman law on the formation of modern legal systems

The article analyzes the legal system of Ukraine and the influence of Roman law on it. The theoretical and legal aspect of the essence and content of the reception of law, the reception of Roman law in the legal system of Ukraine and its harmonization according to the peculiarities of the legal system is revealed. The role and significance of Roman law in the legal system of Ukraine were clarified. The characteristic features of the process of reception of Roman law in the legal system of Ukraine in different historical epochs are analyzed. The degree of influence of Roman law on modern law was determined, and this allowed to adequately assess the general

patterns, the most significant achievements and problems in the formation of the modern legal system. The historical development of the genesis of the legal system, institutions and branches of law of Ukraine is considered. The role and significance of the influence of Roman private law on the development of legal regulation of civil relations are determined. The process of transformation of Ukrainian law, which is caused by the reproduction of the traditions of the Romano-Germanic legal family, is described. It was found that in the process of historical development the legal system of Ukraine was favorably influenced by Roman private law, although its national features were preserved. It is proved that the historical origin and development of domestic law is traditionally connected with the Roman legal doctrine, which, first of all, manifested itself in Russian Truth, Lithuanian statutes, "Rights of the Little Russian People" and other monuments of Ukrainian law. The historical and legal conditions of the influence of Roman law on the process of regulation of relations in the Ukrainian lands (IX–XX centuries) are analyzed. Much attention is paid to the analysis of the reception of Roman law in the sources of law in the then Ukrainian lands, primarily in n truth, Lithuanian statutes, the rights of the Little Russian people in 1743, the Collection of Little Russian rights in 1807. The influence of some provisions and ideas of Roman law in the process of codification of Ukrainian Soviet civil law. The modern period of formation of modern legal systems under the influence of Roman law is determined.

Key words: Roman law, legal system, reception, historical period, codification, sources of law.

Аналіз правової системи України та вплив на неї норм римського права набуває особливого значення, оскільки держава є провідником євроінтеграційного процесу, що досить активно поширюється в національному правовому полі.

У сучасний період спостерігається зближення різноманітних правових систем у процесі впливу глобалізації. Варто відмітити, що правова система будь-якої країни володіє власними національними, історичними, культурними особливостями. У країнах, де юридична наука сформувалася на базі римського права, уся правова система належить уже до романо-германського типу правових систем. Не є винятком Україна, оскільки на формування її правової системи мали значний вплив римське, канонічне, французьке, австрійське, німецьке, російське й, зокрема, радянське законодавства в різні історичні епохи. Саме тому актуальним убачається дослідити історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем.

Актуальність теми статті зумовлена тим, що сьогодні активізувалися дослідження стосовно поняття рецепції як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, водночас питання рецепції римського права в правовій системі України мало досліджене. Тож, зважаючи на це, великого значення набувають наукові розвідки питань рецепції римського права для здійснення ідентифікації правової системи України до романо-германського типу правової системи.

Метою статті є вивчення історичних аспектів впливу римського права на становлення сучасних правових систем.

Досягнення поставленої мети опосередковує необхідність вирішення таких завдань: з'ясувати роль і значення римського права в правовій системі України; подати характерні риси процесу рецепції римського права в правовій системі України в різні історичні епохи; визначити ступінь впливу римського права на сучасне право, що дасть змогу більш адекватно оцінювати загальні закономірності, найбільш вагомні здобутки та ймовірні труднощі на шляху сучасного правотворення.

Загалом питання рецепції та впливу римського права на становлення сучасних правових систем як у теоретичному, так і в історичному аспектах висвітлювалися в наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених: О. Підпригори, Є. Харитонова, О. Харитонові, Є. Орча, Б. Тищика, П. Захарченка, П. Музиченка, Ю. Бардаха, О. Бальцера, П. Виноградова, В. Володкевича, І. Покровського, Є. Харитонова й інших. У зв'язку з вищезазначеним у статті аналізується вплив римського права на формування сучасної правової системи України.

Історичне значення римського права для нашої країни зумовлено тим, що протягом значного періоду часу воно в класичному та греко-римському варіанті впливало на формування й розвиток вітчизняного права, досі впливає на

формування всієї концепції приватного права України. На думку О. Підпригори, Є. Харитонова, «довершеність системи римського права, яка ґрунтувалася на ідеях природного права, а також на засадах справедливості, порядності, доброчесності, зумовила періодично повторювані спроби відродити сам дух римського права, притому використати його найвдаліші знахідки й рішення» [5, с. 3].

Історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем розглядали в дослідженнях чимало науковців. Так, Л. Луць до романо-германського типу відносив правові системи, які виникли на Європейському континенті на базі канонічного і звичаєвого права та рецепції римського права [2, с. 54]. Досить вдало із цього приводу зазначали Є. Орач, Б. Тищик, підкресливши, що загалом значення римського права не в тому, що воно крізь санкціонування законодавчих актів ставало вже чинним правом – це явища, що минають; а значення римського права в тому, що ним насичена вся література, саме воно впливало на розвиток права й розширяло юридичне мислення загалом [4].

Водночас П. Музиченко, аналізуючи романо-германську правову сім'ю, зазначав, що вона володіє доволі давньою юридичною історією і склалася на базі вивчення римського права в італійських, французьких і німецьких університетах, які утворили у XII–XVI ст. на основі Зводу законів Юстиніана загальну для значної частини європейських країн юридичну науку. На думку науковця, саме тоді відбувся процес, що в результаті отримав назву «рецепція римського права». І при тому спочатку ця рецепція мала доктринальні форми: римське право безпосередньо не застосовувалося; вивчався його понятійний фонд, структура, внутрішня логіка та юридичні техніки [3].

Відмітимо, що римське право є унікальним явищем у юриспруденції внаслідок визначної ролі в правовій системі сучасності. І воно пережило багато поколінь і стало своєрідним фундаментом для розвитку багатьох правових систем держав Європи завдяки рецепції римського права. Так, відомий польський романіст В. Володкевич зазначав, що «римське право є одним

із тих елементів класичної культури, що найбільшою мірою вплинули на сучасний світ. Саме воно доволі тісно пов'язане із суспільним та економічним устроєм Стародавнього Риму й, зокрема, багате універсальними елементами, що використовуються в інших умовах. Водночас вплив римського права на процес формування сучасного правопорядку набагато більший, аніж у будь-якого другого стародавнього права. Також інститути та юридичні конструкції й, відповідно, поняття, що розроблені римлянами, мали безперечний вплив на всю історичну епоху становлення права. Більше того, римське право пережило й саму державу, у якій воно сформувалося. Саме під покровом римського права й розвинулася національна правова система в кожній країні Європи від Середньовіччя до сучасності» [1].

Поняття «рецепція» латинського походження й означає процес «прийняття» чи «запозичення». Загалом термін рецепції використовується в різноманітних галузях, у науковому обігу він появився в другій половині XIX ст. До основоположника відносять німецького правознавця та історика Ф.К. фон Савіні – одного із засновників історичної школи права. У власних дослідженнях він доводив думку, що саме римське право діяло ще від часів падіння Західної Римської імперії (476 р. – XI ст.) у значній частині Європи в звичаях, законах і працях середньовічних юристів, й на відміну від його сучасників, які запевняли, що рецепція римського права почалася в період XI–XII ст. [5, с. 104].

Юридична енциклопедія за редакцією Ю. Шемшученка поняття рецепції подає як «відродження, сприйняття ідей, принципів і положень системи права минулої епохи новою системою права» [7, с. 532].

Учені О. Підпригора та Є. Харитонов під рецепцією розуміли його відродження та сприйняття духу, а також ідей та основних засад і головних положень певною цивілізацією на окремому етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічного ренесансу. Метою і кінцевим результатом рецепції є процес створення вже на наявній базі щось нового в галузі культури, права тощо [5, с. 130]. Л. Луць розглядав рецепцію як запозичення, асиміляцію певним суспільством чужої культурної моделі [2].

Так, Є. Орач, Б. Тищик досліджував рецепцію права як своєрідний однобічний і добровільний процес запозичення, а також сприйняття й подальше пристосування до відповідних умов держави розвинутого права, утвореного в другий період часу чи в іншій країні з метою вдосконалення та поліпшення дії своєї правової системи. Аналізуючи рецепцію, науковець розглядала її як досить складний процес, що не зводиться до простого механічного перенесення окремого нормативного положення, зокрема, підкреслює її подальше засвоєння й використання деякої ідеї, принципу, інституту правової системи з іншого історичного періоду або ж іншого народу; добровільне запозичення, а не примусове; свідоме запозичення; однобічне запозичення; запозичення з ініціативи суб'єкта-реципієнта; запозичення, яке є можливим у рамках взаємодії майже однорідних правових систем [4, с. 142].

Варто підкреслити, що на українські землі римське право поширювалося двома шляхами: східним і західним. Так, східний шлях проявлявся через візантійське (канонічне) право («Номоканон») і через так звані переробки світського (тобто державного) права («Еклога», «Прохірон»), а західний – крізь магдебурзьке (німецьке) право. Загалом рецепція римського права в Україні відбувалася опосередковано, тому виключати чи абсолютизувати певний шлях його поширення не варто, адже це був синтез правових положень, що досить позитивно впливали на розвиток усього руського (староукраїнського) права.

Таким чином, досліджуючи питання впливу римського права на становлення сучасних правових систем країн, варто виділити такі групи:

а) держави з опосередкованою рецепцією більшості норм римського права: Італія, південь Франції, Іспанія;

б) країни з досить сильним впливом римського права: Німеччина, Австрія, Нідерланди;

в) країни з обмеженою рецепцією римського права, що проходить шляхом запозичення певної ідеї та норми римського права не зокрема з першоджерела, а крізь ті системи, де сама рецепція відбулася

раніше: північна Франція, Польща, Угорщина, Україна, Росія;

г) країни, що не відчули помітного впливу римського права: Англія та Ірландія [2].

Беручи до уваги історичний період, з огляду на те що саме рецепція римського права є доволі складним явищем, варто виділити кілька етапів цього процесу. Процес виникнення рецепції в Західній Європі датують кінцем XI – початком XII ст. Велику роль у відродженні класичного римського права тоді відіграв Болонський університет, у якому працював Ірнерій (1055–1130 рр.) – тогочасний доволі відомий знавець римського права. Саме ним й утворена школа римського права, яка мала назву «глосатори». Винесені короткі зауваження стосовно деяких незрозумілих місць норм римського права, що записувалися на поля, й отримали назву глоса. Ірнерій мав чимало учнів і послідовників, що потім продовжили його роботу [1]. У XII ст. появилися своєрідні постглосатори, які за основу дослідження й коментування вже брали не римське джерело, а глоси попередників.

Загалом питання впливу римського права на правову систему України є дуже спірним серед спеціалістів. Крім того, варто розуміти, що ця рецепція не була безперервним процесом і володіла багатшаровою структурою, пов'язаною насамперед із впливом правових систем різних країн, оскільки українські землі знаходилися під впливом європейських держав у різноманітні історичні періоди.

У період раннього Середньовіччя Україна впродовж кількох століть була самостійною державою (у часи Київської Русі), а її загальна та правова культура було зорієнтована на східноєвропейську цивілізацію, зокрема візантійську. Так, у «Повісті минулих літ» збереглися тексти чотирьох русько-візантійських договорів 907–971 рр., що містили норми міжнародного, кримінального й міжнародного приватного права [4].

Вплив римського права на розвиток правової системи України в X–XIX ст. убачається в головному джерелі права Київської Русі «Руській Правді», у якій наявні багато положень, що дуже подібні до положень римського приватного

права в його візантійській інтерпретації. Такий факт свідчить про запозичення деяких норм та інститутів візантійського законодавства. Під час порівняння речового й зобов'язального права згідно з Руською правдою з римським правом варто звернути увагу на деяку схожість окремих рішень. Наприклад, варто відмітити норми, які регулюють громадську та приватну власність, зокрема на землю. Так, згідно з поглядами Є. Харитонова, О. Харитонової, є порівняння концепції в регулюванні спадкування, де досить помітним є вплив ідей так званого «права Юстиніана» щодо визначення видів спадкування за законом [6, с. 22].

У XII–XIII ст. склалися своєрідні історичні умови, завдяки яким тогочасна Україна змогла відійти від східноєвропейської й наблизитися вже до західноєвропейської цивілізації, оскільки з утворенням Галицько-Волинської держави, насамперед за часи короля Данила Галицького, удалося установити й розвинути досить тісні контакти з Європою [5]. Така подія означала напрям у європейську орієнтацію.

Також варто відмітити, що римське право мало прояви в тогочасних угодах. Так, у 1569 р. складено Люблінську унію, згідно з якою Велике князівство Литовське та Королівство Польське об'єднувалися в Річ Посполиту, у результаті чого українські землі були розділені. Досить значний вплив на право тогочасної України мали статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр. Ці статuti охоплювали майже всі сфери права: державну, цивільну, воєнну, карну, земельну, сімейну галузі, судочинство тощо. Стосовно впливу римського права на сучасну правову систему варто погодитися з поглядами П. Музиченка, що склад кодифікаційної комісії з утворення статутів 1566 та 1588 рр. говорив про те, що тодішні знавці римського права посідали в них визначне місце [3].

Важливо зазначити, що Статут 1566 р. структурою й більшістю положень був схожий на Дигести й Кодекс Юстиніана, особливо це помітно в нормах про вільне розпорядження маєтностями, а також сервітутними правами танормами про купівлю-продаж, позику, заставу тощо. Досить

справедливо із цього приводу зазначали Є. Харитонов, О. Харитонova, що тут уже явно виражена рецепція римського права [6, с. 20]. Крім того, ще більший прояв рецепції римського права помітно в Литовському статуті 1588 р., у якому детальніше врегульовано приватну власність на землю, що могли б належати як поміщикам, так і селянам. Велику увагу приділено й договірному праву та цивільно-правовим деліктам. Зазначимо, що укладачі Литовських статутів, здійснюючи запозичення з римського права, передбачали в них такий вид речового права, як сервітут. Відомо, що джерелами Литовських статутів були Руська правда, а також чинне литовське законодавство та судова практика, положення римського, німецького, польського й, зокрема, звичаєвого права Литви, Польщі та України [4]. Коли ж тогочасне німецьке й польське право формувалося під значним впливом римського права, то й українське право теж формувалося під його впливом.

Право в середньовічній Україні відчуло прямий вплив рецепції римського права, однак завдяки самим нормам канонічного права, а пізніше й статутам Великого князівства Литовського в правовій системі країни розпочали застосовувати деякі юридичні конструкції та терміни, що притаманно римському праву. В Україні XV–XVI ст. вплив римського права відобразився, зокрема, у сфері цивільного й сімейного права. Також можна припуститися думки, що норми римського права були застосовані в середньовічній Україні, однак вони були відомі більш вузькому колу освічених осіб.

Українські землі в період XVII–XVIII ст. опинилися в складі Московської держави та Речі Посполитої, що мало вплив на формування національної правової системи. Упродовж XVIII і на початку XIX ст. було здійснено декілька спроб кодифікації українського права, виконаної спеціальною кодифікаційною комісією, що складалася з представників козацької старшини, української шляхти та духовенства. Однією з найвідоміших кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) [3]. Тож під час складання «Прав...» кодифікаційною комі-

сією використано Литовський статут, римські й німецькі джерела, польське законодавство, українське звичаєве право та судову практику.

Україна в XIX ст. формувалася під впливом буржуазних реформ, що мали значні наслідки у становленні правової системи. І вплив деяких положень та ідей римського права спостерігався й під час другої кодифікації українського радянського цивільного права в 1961–1963 рр. У пострадянський період потреба у вивченні та викладанні римського права стала актуальною у зв'язку з тою обставиною, що радянська правова система не визнавала сам інститут права приватної власності, а також індивідуальний правовий інтерес особистості як суб'єкта права, що значно відбивалося на правосвідомості й загалом правовій культурі радянського суспільства. Загалом радянські джерела права не застосовували регуляцію значної кількості інститутів приватного права, уважаючи їх своєрідними пережитками капіталістичного суспільства.

Уже в сучасній правовій системі спостерігається часткова, однак уже не латентна рецепція й вплив римського права на розвиток сучасного передусім цивільного права України. І це проявляється у визначенні права приватної власності та розширенні кола речових прав. Творці Цивільного кодексу України вивчали значну кількість чинних цивільних кодексів західноєвропейських країн і використали все цінне, що ввійшло до скарбниці світової цивілістики зокрема.

Отже, багата історія вивчення та викладання римського права все ж набула великої уваги й актуальності сьогодні, до того ж чимало інститутів римського публічного та приватного права адаптувалося в законодавстві багатьох європейських країнах, у тому числі й Україні. Відмітимо, що Україна зазнала прямого впливу римського права, оскільки багатовікова історія показує, що українські землі були під протекцією інших держав, і саме це мало істотний вплив на формування сучасної правової системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Володкевич В. Историческая обусловленность интеграции частного права в Европейском Союзе. *Ius Antiquum. Древнее право*. 2004. № 13. URL: <http://www.dirittoestoria.it/iusantiquum/articles/Wolodkiewicz-Integrazione-diritto-privato-nella-Unione-Europea.htm>.
2. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу : навчальний посібник. Львів : Юрид. ф-т Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. 234 с.
3. Музыченко П.П. Рецепция римского права в статутах Великого княжества Литовского. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/290235156.pdf>.
4. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Римське приватне право : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2012. 392 с.
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
6. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наук. праць / редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. Одеса, 2009. С. 18–23.
7. Юридична енциклопедія : у 6 т. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5 : П-С. 736 с.